

ПЕРСПЕКТИВИ СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ЗМІН СИНТЕТИЧНИХ МОВ

У статті розглядається проблема аналітизації синтетичних мов. Основна ідея статті полягає в тому, що типологічні зміни в синтетичних мовах не мають односпрямованого характеру “від синтетизму до аналітизму”. Ці зміни підпорядковані як синтетизаційній, так і аналітизаційній тенденціям, з яких синтетизаційній належить провідна роль.

Ключові слова: аморфізм, аналітизм, еволюційна лінгвістика, синтетизм, типологія.

В статье рассматривается проблема аналитизации синтетических языков. Основная идея статьи заключается в том, что типологические изменения в синтетических языках не обнаруживают однонаправленного характера “от синтетизма к аналитизму”. Эти изменения регулируются как синтетизационной, так и аналитизационной тенденциями, причем что аналитизационной тенденции принадлежит ведущая роль.

Ключевые слова: аморфизм, аналитизм, язык, синтетизм, типология, эволюционная лингвистика.

The article deals with the problem of analytization synthetic languages. The main idea of the article is that: the typological changes in the synthetic languages is not single-purposeful “from synthecity to analyticity”. There changes are subordinate to analytizational and synthetizational tendencies but synthetizational is the main.

Key words: amorphous language, analyticity, synthecity, typology, evolutionary linguistics.

Зміст праць, у яких розглядаються аналітизаційні зміни первинно синтетичних мов, зокрема, української і російської, свідчить про аксіоматичне визнання аналітизаційної гіпотези, що супроводжується апеляцією до відповідних мовних явищ [1–24 та ін.]. Висловлення сумнівів щодо визнання універсальності аналітизаційної гіпотези і спроби з'ясувати, чи дійсно аналітизаційний шлях еволюції синтетичних мов є обов'язковим, залишаються поодинокими

[25; 26]. Основна суперечність аналітизаційної гіпотези виявляється в тому, що висновки про зміну типологічної характеристики мови як системи загалом аргументовані спостереженнями за окремими однорівневими явищами без послідовної диференціації явищ системних мовних явищ і нерегулярних мовленнєвих явищ.

Аналітизаційну гіпотезу аргументують виявами таких змін: (1) функціональний занепад іменникових флексій, зумовлений їх багатозначністю, і посилення ролі прийменників у вираженні відмінкових значень [5; 6; 7:210; 8: 232], (2) збільшення кількості незмінюваних слів (іменників, прикметників) [27: 92–93], (3) поширення аналітичних утворень у різних підсистемах української та російської мов (дериваційній, морфологічній, синтаксичній) [1:160–161; 8: 202–207, 217–222; 15:88–121; 17:72–75; 28:10–13; 29:5–19; 30:143–154; 31:47–57; 32:66–78]. Цей перелік змін, що вважаються виявами аналітизму, свідчить про те, що поняттю *аналітизм* може надаватися часом непослідовний і суперечливий зміст, оскільки поняття аналітизму ототожнюються з поняттями аморфізму, граматичної полісемії та омонімії. Отже, подальший розгляд проблеми еволюційно-типологічних змін сучасних української та російської мов передбачає певну корекцію визначення поняття *аналітизм* і об'єктивну кваліфікацію мовних інновацій у структурно-типологічному аспекті.

Щоб надати поняттю *аналітизм* такого змісту, що дозволить уникнути суперечностей у типологічній кваліфікації різнорівневих явищ мови, пропонуємо таке визначення цього поняття: аналітизм — це типологічна властивість мови (тип у мові), що виявляється за умови наявності формально подільних елементарних номінативних одиниць, семантична структура яких складається з основного та модифікаційного значень, а формальна — з розчленовано локалізованих основного структурного компонента та форматива (Детальніше див.: [33]).

Згідно з запропонованим визначенням, факти втрати словозміни або відсутності словозміни не можуть бути кваліфіковані як вияви аналітизму, оскільки відсутність формотворення не передбачає наявності будь-якого форматива, як синтетичного, так і аналітичного. Утрата словозміни є типовим виявом аморфізму. Позамовними чинниками, що впливають на істотне скорочення, а то й повну втрату відмінкової словозміни іменників, варто визнати процеси піджинізаційного зразка, які відбуваються, як правило, в такі періоди історії конкретної мови, коли вона стикається з іншою мовою — віддалено

спорідненою або неспорідненою — і при цьому зміни, спричинені новими комунікативними умовами, відбуваються за відсутності можливостей повноцінного засвоєння кожної з мов. Однак умови для активізації цього чинника на сучасному етапі функціонування української і російської мов відсутні.

Водночас в обох мовах аморфізм репрезентують невідмінювані іменники. Проте чинники, що визначають незмінюваність іменників, не завжди мають абсолютний вплив і їхня дія може нівелюватися, а невідмінювані іменники — набувати синтетичної словозміни за умови ідентифікації кінцевого фонетичного оформлення слова за певною відмінковою формоделлю (укр. *пальто* → *пальт-о* [(субст. осн. сер. р.) + *-o^{nom.s.}*] і далі *пальт-а*, *пальт-у*, *пальт-ом* тощо; рос. (простор.) *бигуди* → *бигуд-и* [(субст. осн.) + *-и^{nom.pl.}*] і далі *бигуд-ей*, *бигуд-ям*, *бигуд-ями* і навіть *бигуд-я*, *бигуд-ю*; російські чоловічі прізвища на *-ых/-их*: *Черных-ш* [(субст. осн. чол. р.) + *-ш^{nom.s.}*] — *Черных-а* — *Черных-у* тощо) або за допомогою творення відмінюваних похідних (пор.: *філе* — *філейка*, *юре* — *юрешка*, *кіно* — *кіношка*, *кафе* — *кафешка*). Відмінювані варіанти хоч і суперечать прескриптивним вимогам, однак свідчать про можливість систем синтетичної словозміни української та російської підпорядковувати синтетичній субстантивній словозміні аморфні невідмінювані іменники.

Чинником, що визначає функціональне навантаження відмінкової словозміни іменників, є той факт, що синтаксичні системи обох досліджуваних мов не виявляють готовності до гарантованої диференціації відмінкових значень без залучення засобів синтетичного формотворення. В українській та російській мовах поширеними є не так одновалентні, як полівалентні слова, сполучення з якими не створює умов для диференціації відмінкового значення підпорядкованого субстантиву. Наприклад: укр. *повернути* — *кого/що, кому/чому, ким/чим*; *повідомити* — *кого/що, кому/чому*; рос. *расположить* — *кого/что, кем/чем*; *предоставить* — *кого/что, кому/чему*; укр. *допомога* — *кого/чого, кому/чому, ким/чим*; *заміна* — *кого/чого, ким/чим*; рос. *содействие* — *кого/чего, кому/чему, кем/чем*; *признание* — *кого/чего, кем/чем*. За таких умов наявність невідмінюваних іменників не може визначати перспективу аморфізації субстантивної підсистеми.

Отже, реалізація аморфізаційної тенденції в сучасних українській і російській мовах регулюється функціональним чинником, тому для словозміни іменників, відмінкове синтетичне формотворення яких зберігає функціональне навантаження, не є системною. Таким чи-

ном, вияви аморфізму в сучасних українській і російській мовах не можуть вплинути на активізацію аналітизаційних перетворень.

Як один з головних аргументів аналітизаційної концепції розглядається факт інтенсивного поповнення складу прийменникових засобів транспонованими утвореннями, а отже, і складу прийменниково-відмінкових сполучень [34:50; 35:255—270]. Прийменниково-відмінкове сполучення може бути визнане аналітичною одиницею аспекту спостереження лише синтаксичного рівня, оскільки план її вираження репрезентує бінарна структура, що складається з певного прийменника та відмінкової словоформи, а план змісту — певна синтаксема (наприклад, *від здивування* — каузатив значення, з *поля* — локатив, *після роботи* — темпоратив). При розгляді проблеми аналітизації морфологічної підсистеми мови прийменниково-відмінкові сполучення мають бути проаналізовані з метою виявлення їхнього впливу на аналітизацію відмінкової словозміни іменника.

Характер співіснування синтетичних власне відмінкових та аналітичних прийменниково-відмінкових засобів вираження синтаксичної семантики можна з'ясувати, визначивши специфіку функціонально-семантичного призначення типологічно протиставлених одиниць синтаксичної системи. У сучасних українській і російській мовах синтетичними засобами виражаються ті синтаксеми, що мають безпосереднє відношення до предметної семантики: суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна, партитивна, посесивна. У парадигмальних об'єднаннях моделей компонентів-синтаксем із зазначеною семантикою синтетичні засоби виявляються ядерними, яких не торкається конкуренція з аналітичними засобами. Синтетичні засоби поступаються в конкуренції з аналітичними моделями тих компонентів-синтаксем, у котрих нейтралізується предметна семантика: просторових, темпоральних, квалітативних, дестинативних, каузальних тощо [26:70—97]. Отже, кількісне збільшення прийменниково-відмінкових сполучень цього зразка за рахунок поповнення складу вторинних прийменників свідчить про аналітизацію лише групи синтаксем з непередметною семантикою, при тому що обов'язкові для синтаксичної семантики суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна, партитивна, посесивна синтаксеми являють собою групу зі стійкою синтетичністю засобів вираження.

Функціонально-семантичні характеристики синтетичних та аналітичних компонентів-синтаксем свідчать про те, що в українській і російській мовах, незважаючи на активність синтаксичних аналітич-

них засобів, не спостерігається такого впливу синтаксичної системи на морфологічну, що міг би зумовити типологічні зрушення (аналітизаційні чи аморфізаційні) в категорійній парадигмі відмінка. Навпаки, функціональна повноцінність типологічно протиставлених синтетичних та аналітичних синтаксем забезпечується за наявності мінімально шестипозиційної синтетичної відмінкової парадигми, що може залишатися достатньою або ускладнюватися додатковою позицією [26:94–96]. Така необхідність синтетичного відмінкового формотворення для сучасних української і російської мов є ознакою міцних позицій синтетизму в такому фрагменті морфологічної підсистеми мови, як іменникова словозміна.

Хоч аналітизаційна концепція в дослідженні еволюційно-типологічної проблематики завдячує своїм існуванням певній інтерпретації фактів переважно іменникового формотворення, однак для отримання об'єктивної інформації про характер типологічних інновацій необхідно розглянути особливості дієслівного формотворення в структурно-типологічному аспекті.

Кількісні зміни в складі синтетичних та аналітичних одиниць дієслівного формотворення визначаються здебільшого еволюційними трансформаціями в семантичній структурі морфологічних категорій.

Графеми непередикативної категорії виду в обох досліджуваних мовах зберігають стійку тенденцію набувати синтетичного вираження шляхом використання споконвічних засобів синтетичного формотворення. Зокрема, для диференціації видової семантики двовидових дієслів застосовуються синтетичні засоби: укр. *акредитувати* — *акредитовувати*, *ініціювати* — *зініціювати*; рос. *организовать* — *организовывать*, *информировать* — *проинформировать*. Хоч в обох досліджуваних мовах існують аналітичні засоби диференціації видової семантики двовидових дієслів (укр. *апробувати* — *здійснити/здійснювати апробацію*, *акредитувати* — *здійснити/здійснювати акредитування*; рос. *демонтировать* — *осуществить/осуществляют демонтаж*, *классифицировать* — *осуществить/осуществляют классификацию*), однак такі засоби є не універсальними, а компенсаційними або варіативними, що функціонують паралельно з основними синтетичними.

Завдяки змінам у семантичній структурі предикативних дієслівних категорій часу, способу й особи може активізуватися утворення як синтетичних, так і аналітичних формоделей, а тому наслідки цієї активізації не підлягають однолінійному структурно-типологічному

визначенню. Становлення нових синтетичних формоделей в українській і російській мовах є поверхневим виявом формування елементарних ядерних граем (наприклад, формоделей теперішнього, майбутнього, минулого часу, 2 особи в імперативі). Становлення нових аналітичних формоделей свідчить про формування периферії ускладнених граем в ядерно-периферійній організації предикативних категорій (наприклад, часові формоделі пасиву, формоделі 3 особи імператива) [26:210–221].

Оскільки становлення нових синтетичних та аналітичних засобів дієслівного формотворення в українській та російській мовах зумовлені узгодженнями між собою еволюційними процесами, співіснування цих засобів в обох досліджуваних мовах загалом характеризується відношеннями функціонального доповнення, а не конкурентного протистояння. Засоби вираження граем непередикативних категорій майже цілком залишаються сферою виявів синтетизму як в українській, так і в російській мові. Лише в складі парадигм предикативних категорій об'єднуються синтетичні та аналітичні формоделі. Внаслідок еволюційних змін у складі синтетичних та аналітичних засобів дієслівного формотворення цих категорій визначилася тенденція до функціональної спеціалізації типологічно протиставлених засобів. Призначення синтетичних засобів полягає у вираженні ядерних, елементарних категорійних граем, а призначення аналітичних — у репрезентації периферійних граем ускладненого типу. Якщо семантичну структуру предикативної дієслівної категорії утворюють тільки елементарні грами, то категорійні формоделі репрезентовані тільки синтетичними структурами (наприклад, формоделі категорії особи в індикативі). Комбінація синтетичних та аналітичних формоделей простежується в складі парадигм тих категорій, семантичну структуру яких утворюють елементарні, ядерні та ускладнені, периферійні, грами (наприклад, грами категорії часу і грами особи в імперативі). Причому синтетичні та аналітичні формоделі здебільшого розподіляються між різними позиціями парадигм. А в тих виняткових випадках, коли в одній позиції опиняються синтетична та аналітична формоделі, діє тенденція до усунення конкурентних відношень на користь тієї формоделі, що виявляє відповідність загальній тенденції синтетичного вираження елементарних граем та аналітичного — ускладнених (пор. синтетичні та аналітичні формоделі майбутнього недоконаного в українській мові або синтетичні та аналітичні формоделі сумісної особи імператива в російській мові).

Разом зі спільними тенденціями, що регулюють застосування синтетичних та аналітичних засобів при вираженні значень дієслівних категорій в українській та російській мовах, існує певна специфіка реалізації синтетичності та аналітичності в кожній з цих мов. При вираженні значень тих категорій, що в обох мовах мають тотожну семантичну структуру (вид, час, особа), у разі якщо існують коливання між синтетичною та аналітичною репрезентацією певної грами, українська мова більшою мірою тяжіє до синтетичності, російська — до аналітичності (пор. вираження майбутнього недоконаного, сумісної особи). Ці відмінності зумовлені тим, що в українській мові створюються сприятливіші морфологічні умови для синтетичного формотворення. Як правило, ці умови цілком узгоджуються з дією основної тенденції до синтетичного вираження елементарних граем. Суперечить цій тенденції лише синтетичне вираження граем сумісної особи в імперативі.

Загалом засоби вираження дієслівних граем у сучасних українській та російській мовах являють собою сукупність функціонально диференційованих синтетичних та аналітичних одиниць, у якій синтетичним одиницям належить провідна роль, оскільки вони переважають у формотворенні непредикативних категорій, є засобами репрезентації ядерних граем предикативних категорій. Аналітичні формоделі утворюють периферію дієслівного формотворення в сучасних українській та російській мовах. Таке співвідношення виявів синтетизму та аналітизму в дієслівних категоріях обох досліджуваних мов репрезентує системи зі стійкими структурно-типологічними властивостями.

Проведений аналіз свідчить про те, що еволюційні зміни в морфологічних системах синтетичних української і російської мов не підпорядковуються дії певної однолінійної тенденції: від синтетизму до аналітизму або від аналітизму до синтетизму. В еволюції морфологічних систем загалом спостерігаються як синтетизаційні, так і аналітизаційні зміни. Виявлені зміни здебільшого супроводжують еволюційну реструктуризацію семантики певних морфологічних категорій.

Хоч на еволюційно-типологічні зміни в українській та російській мовах справляють вплив як синтетизаційна, так і аналітизаційна тенденції, в їх дії виявляється певна ієрархія. Активізація аналітизаційної тенденції залежить від креативної активності і можливостей синтетичних або синтетизованих засобів. Якщо синтетизаційна тенденція супроводжує семантичну еволюцію морфологічної системи,

спираючись на різнорівневі мовні ресурси і механізми, то аналітизаційна тенденція відіграє в цій еволюції допоміжну, компенсаційну роль, сприяючи заповненню тих лакун у категорійних парадигмах або парадигмах окремих лексем, на які не поширюється синтетичне формотворення. Отже, аналітизаційна тенденція виявляє свою дію там, де залишаються вільні від синтетичного формотворення позиції. Таким чином, дві еволюційно-типологічні тенденції не протидіють одна одній, а закріплюються переважно за різними сферами.

Провідна роль синтетизаційної тенденції визначається не тільки тим, що від неї залежать вияви аналітизаційної тенденції, а й тим, що елементарні графеми, які утворюють ядро морфологічних категорій мають синтетичне вираження або набувають його. За допомогою аналітичних формоделей виражаються переважно периферійні графеми, існування яких, з одного боку, підтримується наявністю елементарних графем і, з іншого боку, на відміну від елементарних, не має облігаторного характеру для семантичної структури категорії.

Еволюційно-типологічне дослідження формотворення української і російської мов з'ясовує характер співіснування синтетичних та аналітичних одиниць тільки на одному з рівнів мовної системи. Оскільки синтетизм та аналітизм мають різнорівневі вияви, а еволюційно-типологічні зміни на одному рівні здійснюються за рахунок не лише внутрішньорівневих ресурсів, а й ресурсів інших рівнів, то для розв'язання проблеми типологічної еволюції всієї мовної системи може бути перспективним аналіз синтетичних та аналітичних номінативних одиниць дериваційної та синтаксичної підсистем.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Акимова Г. Н. — М.: Высшая школа, 1990. — 168 с.
2. Аналитические конструкции в языках различных типов. — М.; Л.: Наука, 1965. — 339 с.
3. Баклушин А. В. Аналитичность в системе и в тексте / Баклушин А. В. — Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. — 184 с.
4. Бичакджян Б. Х. Эволюция языка: развитие в свете теории / Бичакджян Б. Х. // *Вопр. языкознания*. — 1992. — № 2. — С. 123–134.
5. Васильева-Шведе О. К. Об аналитическом формообразовании (на материале пиринейско-романских языков) / Васильева-Шведе О. К. // *Philologica*. Исследования по языку и литературе. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. — С. 130–138.
6. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / Виноградов В. В. — 2-е изд. — М.: Высшая школа, 1972. — 614 с.

7. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / Вихованець І. Р. — К.: Наукова думка, 1987. — 231 с.
8. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. — К.: Наукова думка, 1988. — 256 с.
9. Вихованець І. Р. Аналітизм / Вихованець І. Р. // Українська мова. Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — С. 23.
10. Вихованець І. Р. Синтетизм / Вихованець І. Р. // Українська мова. Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — С. 550–551.
11. Гак В. Г. Аналітизм / Гак В. Г. // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 31.
12. Гак В. Г. Синтетизм / Гак В. Г. // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 451.
13. Гловинская М. Я. Изменения в морфологии и синтаксисе / Гловинская М. Я. // Najnowcze dzieje językuw słowiańskich: Русский язык [red. naukowy Ewgenii Bjrjaew]. — Uniwersitet Opolski — Instytut Filologii Polskiej. — Opole, 1997. — С. 203–232.
14. Граматика на съвременния български книжовен език: В 3 т. — София: Издателство на Българската академия на науките, 1983. — Т. 2: Морфология. — 511 с.
15. Динамика структуры современного русского языка. — Л.: Изд-во Ленингр. унта, 1982. — 135 с.
16. Дуриданов И. Към проблемата за развој на българския език от синтетизъм към аналитизъм / Дуриданов И. // Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. — София, 1956. — Т. 51, ч. 3. — С. 117–135.
17. Дяловская Н. Г. Тенденция аналитизма в синтаксисе русского языка / Дяловская Н. Г. // Средства номинации и предикации в русском языке: Межвуз. сб. научн. трудов. — М.: МПУ, 2001. — С. 72–75.
18. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание: Избранные труды / Жирмунский В. М. — Л.: Наука, 1976. — С. 334–385.
19. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія / Загнітко А. П. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 437 с.
20. Лекант П. А. Развитие форм сказуемого / Лекант П. А. // Мысли о современном русском языке. — М.: Просвещение, 1969. — С. 140–154.
21. Нелисов Е. А. Аналитическая форма слова в системе соотносительных единиц / Нелисов Е. А. — Курск: Курский гос. пед. ин-т. — 1980. — 59 с.
22. Николаева Т. М. Теория происхождения языка и его эволюции — новое направление в современном языкознании / Николаева Т. М. // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 79–89.
23. Чешко Е. В. История болгарского склонения / Чешко Е. В. — М.: Наука, 1970. — 320 с.
24. Anusiewicz Janusz. Konstrukcie analityczne w języku mywionym / Anusiewicz Janusz. // Miejska polszyzna mywiona metodologia badań. — Katowice: Uniwersitet Śląski, 1976. — S. 85–102.
25. Тираспольский Г. И. Становится ли русский язык аналитическим? / Тираспольский Г. И. // Вопр. языкознания. — 1981. — № 6. — С. 37–49.
26. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов: Монографія / Дубова О. А. — К.: Вид центр КНЛУ, 2002. — 302 с.
27. Шкляревский Г. И. История русского литературного языка / Шкляревский Г. И. — Харьков: Вища школа, 1984. — 151 с.

28. Городенська К. Г. Співвідношення синтетичних й аналітичних форм у контексті дієслівної деривації / Городенська К. Г. // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкаф. зб. наук. праць. — Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 1999. — С. 10–13.
29. Ильина Н. Е. Рост аналитизма в морфологии / Ильина Н. Е. // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — М.: Языки русской культуры, 1996. — С. 326–344.
30. Левит З. Н. О понятии лексической аналитической единицы / Левит З. Н. // Проблемы аналитизма в лексике: Материалы симпозиума “Аналитические конструкции в лексике”. — Вып. 1. — Минск: Минск. пед. ин-т иностр. языков, 1967. — С. 5–19.
31. Прокопович Н. Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи / Прокопович Н. Н. // Мысли о современном русском языке. — М.: Просвещение, 1969. — С. 47–57.
32. Сидорец В. С. Современные восточнославянские неоднословные наименования с десемантизированным компонентом в системно-функциональном и сопоставительном аспекте / Сидорец В. С. // Вопр. языкознания. — 1999. — № 6. — С. 66–78.
33. Дубова О. А. Синтетизм та аналітизм: поняття і терміни / Дубова О. А. // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. — 2001. — Т. 4, № 1. — С. 99–110.
34. Гумецька Л. Л. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських граматах XIV—XV ст./ Гумецька Л. Л. // Дослідження і матеріали з української мови. — К.: Вид-во АН УССР, 1961. — С. 42–51.
35. Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги / Черкасова Е. Т. — М.: Наука, 1967. — 280 с.